

RETKES Attila

Unitárius szórvány a kiegészítés utáni Pest-Budán

A radikális reformátor és egyházalapító püspök, Dávid Ferenc halála (1579) után néhány évvel az unitárius vallás már nemcsak Erdélyben, hanem a mai Magyarország területén (főként az Alföldön és a Dél-Dunántúlon) is jelentős mértékben elterjedt. Az 1580-as évek közepére a magyarországi unitáriusok 62 egyházközséget, s ezáltal önálló püspökséget alkottak.¹ 1600 után, a kibontakozó ellenreformáció szorításában azonban az unitarizmus fokozatosan teret veszített: a sárból és vesszőből készült, zsindelemmel fedett, egyszerű templomokat lerombolták, az egyházközségi iratokat megsemmisítették.

Pécsett, a Mindenszentek templomában² egészen 1664-ig rendszeresen tartottak unitárius istentiszteletet: ennek a közösségnek volt lelkésze Szabó Saltorius János, akiről feljegyezték, hogy kiválóan beszélt latinul, görögül, héberül, és 1608-ban lemásolta a Pécsi disputát.³ A 18. századból egyetlen magyarországi unitárius lelkész neve maradt fenn: Járdánházi Sámuelé (1725–1790), aki a Baranya megyei Harkányban és Drávapiskin szolgált; antitrinitárius nézetei miatt hat év börtönbüntetésre ítélték.⁴

Az unitárius hitelvek és eszmerendszer szabad magyarországi terjesztését végül az 1848. évi XX. törvény tette lehetővé, amely az addig bevett vallások egyenlősége mellett határozott, továbbá engedélyezte a görögkeleti vallásra való áttérést, és megállapította: „az unitária vallás törvényes bevett vallásnak nyilváníttatik.”⁵ A szabadságharc bukása után az 1848. évi XX. törvényt hatályon kívül helyezték, s rendelkezéseit csak a kiegészítés után születt, 1868. évi LIII. törvény⁶ állította helyre.

Az unitáriusok megjelenése Pest-Budán (1868/69)

Az 1840 és 1905 közötti időszakban Pest-Buda (majd az 1873-ban létrejött egységes főváros, Budapest) vallási életét öt új keresztény kisegyház gazdagította. A gyorsan fejlődő, szekularizálódó nagyvárosban először a nazarénusok jelentek meg, majd a baptisták, az unitáriusok, az adventisták és a metodisták következtek. Khaled A. László metodista szuperintendens megállapítása szerint a racionalizmus és a liberalizmus hatása alá került 19. századi Budapesten „a kisegyházi evangéliumi munka a vallásosság beszűkülése közepette a vallásosság elmélyülését és kiterjedését hozta.”⁷

A svájci vallásújító lelkész, Samuel Heinrich Fröhlich által alapított Krisztusban Hívó Nazarénusok Gyülekezetének tanításai 1840-ben két, Németországból és Svájcából hazatért iparoslegény, Denkel János és Kropacsik János révén jutottak el Pest-Budára, majd Hencsey Lajos kovácsmester lett a közösség vezetője. A hivatalos elismerésért – eredményes missziós munkájuk ellenére – évszázados küzdelmet kellett vívniuk.⁸ Először 1876-ban nyújtották be

a vallás- és közoktatási tárcához hitelvi és szervezeti szabályzatgyűjteményüket, amit azonban érdemi tárgyalás nélkül elutasítottak. Az Országgyűlésben Irányi Dániel⁹ volt a nazarénusok fő támogatója, aki szinte minden évben – általában a költségvetés vitájakor – szóba hozta a kiségyház rendezetlen helyzetét: az 1895. évi vallásügyi törvény¹⁰ elfogadásáig ugyanis a nazarénusoknak – mivel csak egyházi anyakönyvezés működött – keresztelési, esketési és temetési szertartásaik bejelentése, dokumentálása is gondot okozott. A sokak által szektának tartott felekezet történetét, vallási-közösségi szokásait Eötvös Károly riportsorozata¹¹ is megörökítette. A Krisztusban Hívó Nazarénusok Gyülekezetének állami elismerésére még évtizedekig nem került sor.

Az Angliából indult újkori baptizmus 1846-ban jelent meg Magyarországon, Rottmayer János asztalosmester közvetítésével, aki korábban tagja volt a kontinentális Európa egyetlen baptista (hamburgi) gyülekezetének. A szabadságharc bukása után a pest-budai gyülekezet meggyengült, sőt teljesen felbomlott. Az újkori magyarországi baptista misszió kezdetét ezért – az ugyancsak Hamburgból érkező – Meyer Henrik nevéhez kötik az egyháztörténészek, aki 1873 tavaszán kezdett tanítani, s több gyülekezetet alapított.¹² A baptisták több mint fél évszázadon át küzdöttek az állami elismerésért – ezt végül 1905. november 2-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete tette lehetővé.¹³

Az 1895. évi törvény által meghatározott – a kiségyházakkal szemben a korábbinál lényegesen megengedőbb – jogszabályi környezetben szinte egyszerre jelent meg Magyarországon az amerikai adventista és a bécsi közvetítéssel érkező metodista misszió. A felnőttkeresztység tanításában a nazarénusokkal és a baptistákkal megegyező adventisták első budapesti lelkésze John Friederick Huenegardt¹⁴ volt, aki németajkú vallásos közösségben született a Volga mentén, majd szüleiivel kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol csatlakozott az adventista egyházhoz. Fiatal lelkészként megbízást kapott a közép-európai adventista misszió vezetésére, s így érkezett 1898-ban Budapestre. Az első világháború végére Magyarországon az adventisták száma meghaladta a 2000 főt – igaz, a legtöbb csoport Erdélyben és a Felvidéken működött, budapesti jelenlétük marginális maradt. A Hetednap Adventista Egyház hivatalos elismerésére 1941-ig nem került sor; a gyülekezetek általában egyesületi formában működtek, az Igazságügyi Minisztérium, illetve a helyi önkormányzat felé bejelentési kötelezettséggel tartoztak.¹⁵

A magyarországi metodista missziós munka kezdeteit 1898-ra datálhatjuk, amikor Robert Möller bécsi lelképásztor az ország különböző pontjain prédikált, majd Bács-Bodrog vármegyében három önálló gyülekezet (Szenttamás, Újvidék, Verbász) alakult.¹⁶ Az első években Magyarország a bécsi metodista gyülekezet „kihelyezett állomásaként” működött, majd 1901 nyarán létrejött a független magyar körzet. Az első budapesti metodista istentiszteletet 1905. november 16-án, az Erzsébet körút 48. szám alatti imaházban tartották. 1906 áprilisában William Burt metodista püspököt és Otto Melle budapesti missziós lelkészt fogadta Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter. Az első magyar metodista lelkész, Jakob János 1907-ben kezdte meg szolgálatát.¹⁷ A metodizmus (azaz a magyarországi Püspöki Metodista Egyház) hivatalos elismerésére ugyancsak évtizedekkel később került sor.

Az unitárius közösség pest-budai megjelenése (1868/69) – az eddigiekben röviden bemutatott protestáns kiségyházaktól eltérően – nem vallási, hanem elsődlegesen politikai-közigazgatási okokkal magyarázható. A 19. századi magyar történelem egyik legjelentősebb eseménye, az 1867. évi kiegyezés véget vetett Erdély három évszázados különállásának: az osztrák-magyar politikai kompromisszum egyik fontos feltétele magyar részről az 1848-ban elfogadott unió visszaállítása volt. Andrassy Gyula gróf kormánya 1867. március 8-án felhatalmazást kapott Erdély ügyeinek – korlátozás nélküli – intézésére. Az erdélyi főkörmányszék

élére – királyi biztosként – április 29-én Péchy Manó Abaúj megyei főispánt állították, aki helyettesével, Groisz Gusztávval együtt megkezdte a közigazgatás teljes átszervezését. Június 20-án egy uralkodói leirat hatályon kívül helyezte a magyarok által korábban bojkottált nagyszombati tartománygyűlés határozatait, illetve formailag is feloszlatta az addig csak elnapolt (eredetileg 1865 decemberében, a Magyarországgal való unió kimondására összehívott) kolozsvári országgyűlést.¹⁸

Az Osztrák-Magyar Monarchia új közigazgatási struktúrája szükségessé, sőt elkerülhetetlenné tette, hogy erdélyi származású – becslések szerint 4-5 százalékban unitárius vallású – köztisztviselők, hivatalnokok pest-budai minisztériumokban, illetve más közintézményekben vállaljanak állást. Unitárius vonatkozásban tehát nem beszélhetünk misszióról vagy vallási ébredésről, hiszen az erdélyi történelmi egyház ekkor már háromszáz éves múltra tekinthetett vissza. Külföldi (jelen esetben: svájci, brit, német, amerikai, osztrák) hitelvek, vallási szokások követésére sem volt szükség, mert a 16–18. századi unitáriusok túlnyomórészt magyarok voltak, az egyháznak kialakult a hétköznapi vallásgyakorlata, liturgiája, magyar nyelvű fogalomkészlete. Az állami elismerésért sem kellett küzdeni: az 1868. évi LIII. törvény biztosította az unitáriusok szabad vallásgyakorlását. A megalakuló pest-budai unitárius közösség tehát – a formai-intézményi kereteket tekintve – sokkal szerencsésebb helyzetben volt, mint a nazarénusok vagy a baptisták. Sokáig hiányzott ugyanakkor az a lelki kohéziós erő, amely a Pest-Budára rendelt unitárius hivatalnokokat és családtagjaikat igazi vallási közösséggé formálhatta volna.

Az első pest-budai unitárius istentisztelet

Az első nyilvános pest-budai unitárius istentiszteletet Buzogány Áron (1834–1888) kisleánya, Gyula keresztelese alkalmából, 1869. június 13-án, a Széna téri református gimnázium¹⁹ dísztermében rendezték. A liturgiai, szószéki és kereszteleési szolgálatot Ferencz József kolozsvári unitárius lelkész, későbbi püspök²⁰ végezte. Ferencz a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) számára részletes írásos beszámolót készített pest-budai útjáról és szolgálatairól, amelyből kiderül: *„Egy baráti ígéretet beváltandó, név szerint cultusministeriumi titkár, Buzogány Áron atyánkfia kis fiának megkeresztelésére közelebről Pest-Budán járván, nevezett atyánkfia s több ott lakó hitrokonink által egy nyilvános isteni tisztelet tartására szólítottam fel, amelyről kötelességemnek ismerem a méltóságos és főtisztelendő E. K. Tanácsot ezennel hivatalosan értesíteni; mert ez esemény, melyet a fővárosi sajtó is kiváló figyelemben részesített, eltekintve csekély személyemtől, meggyőződésem szerint egy új korszakot fog nyitni egyháztörténelmünkben(...)”*²¹

Buzogány Áron maga is a 19. századi unitarizmus jeles személyisége volt. Kolozsvárott teológiát és neveléstudományt tanult, lelkésszé szentelték, majd a kolozsvári Unitárius Kollégiumban földrajzot, történelmet és magyar irodalmat tanított. Egyházi támogatással tanulmányúton járt Angliában, Hollandiában, Belgiumban és Svájcban. Barátja, Ferencz József szerint „egyike volt azoknak, akiket az 1872-ben felállított kolozsvári egyetem esélyes professzorjelöltjei között emlegettek.”²² A tanári pálya mellett folyamatosan publikált: állandó munkatársa (és rövid ideig szerkesztője) volt a Keresztény Magvetőnek, emellett tárcákat, könyvismertetések, pedagógiai és közművelődési cikkeket írt különböző folyóiratokban, valamint 1876-tól a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet évkönyvének szerkesztője volt. 1868-tól Pest-Budán élt, mert a Vallás és Közoktatási Minisztérium titkárává, később osztálytanácsosává nevezték ki – köztisztviselői munkáját Eötvös József, Pauler Tivadar és Trefort Ágoston minisztersege idején végezte. Teológiai képzettségét kiaknázva lakásán több alkalommal tartott házi istentiszteletet, illetve néhányszor kereszteleési és temetési szolgálatot is végzett.

Ferencz Józsefnek az EKT számára készített beszámolójából tudjuk, hogy 1869. június 13-án délelőtt zsúfolásig megtelt a Széna téri tanoda díszterme; az istentiszteleten becslések szerint 130-140 fő jelent meg. A *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint olyan sok hallgató gyűlt össze – köztük katolikusok, reformátusok és evangélikusok is –, hogy a terem nem volt képes befogadni őket. „El lehet gondolni, hogy a legmiveltebb közönség volt, képviselők, tudósok, írók, tanárok.”²³

Ferencz a prédikáció textusát Pál apostolnak az Efézusbeliekhez írt leveléből választotta (*Efézus 2, 19–20*). Részletesen beszélt az Unitárius Egyház háromszáz éves történelméről, majd összefoglalta az unitárius hitelveket és eszmerendszert, amelyből az Istenben való hitet, Krisztus példájának követését és a felebaráti szeretetet emelte ki.²⁴ Az agenda után tizenhat férfinak és nyolc nőnek szolgáltatta ki az úrvacsorai jegyeket. Az istentisztelet estéjén – Buzogány Áron szervezésében – díszvacsorát rendeztek a Frohner Szálló²⁵ éttermében. A Pest-Budán élő unitáriusok – köszönetük jeléül – 1869. június 20-án egy kelyhet²⁶ ajándékoztak Ferencz Józsefnek, amelyet Buzogány Áron levelének kíséretében küldtek el Kolozsvárra. A köszönőlevelet többek között Berde Mózes²⁷ és Bethlen Ferencz gróf²⁸ is aláírta.

Úton a budapesti leányegyházközség felé

Bő fél évvel az első nyilvános istentisztelet után, 1869. december 30-án kelt levelükben a Pest-Budán élő unitáriusok a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) támogatását kérték a fővárosi hitélet megerősítése érdekében. A beadvány így fogalmaz: „*többen itt a fővárosban, akik Buda-pesten hivatali alkalmazást nyertünk; többször tanácskoztunk a felett, hogy módunkhoz s a körülményeinkhez képest vallási s egyházi életünk nyilvánítására s ismertetésére itt mit tehetnénk. Elvégre abban állapotunk meg, hogy miután aránylag csekély számunk, s szegénységünk miatt egy állandó imaház s rendes lelkészi hivatal szervezéséhez most módunk nincs; mint különben is a kolozsvári anyaegyházhoz tartozók, kérjük fel a nevezett anyaegyházközség egyik rendes lelkészét, s nevezetesen tisztelendő Ferencz József urat, kibe, mult évben is szerencsénk volt, hogy mint rendes lelkészünk évenként egyszer legalább minket látogasson meg, s köztünk tartson isteni tiszteletet.*”²⁹ Az EKT 1870. január 23-i ülésén a kérésnek eleget tett, egyúttal a budapesti hitélet támogatására 150 forint adomány átutalásáról is döntött, miközben elfogadta Buzogány Áron felajánlását, hogy a lelkész útiköltségét, illetve az úrvacsorai kenyér és bor költségét a pest-budaiaiak állják.³⁰

Buzogány 1870 augusztusában Kolozsvárra utazott, és az Egyházi Főtanács előtt is beszámolt a fővárosi unitáriusok tevékenységéről. Csoportosulásukat „magán jellemű társaságnak” nevezte – arra utalva, hogy a hívek csekély létszáma és a korlátozott anyagi lehetőségek miatt az ünnepi alkalmakra sem tudnak termet bérelni. A kezdeti nehézségekre évtizedekkel később Jakab Elek (1820–1897) unitárius történész-akadémikus³¹ is utalt: „*Barátságos beszélgetéseik közt a hitrokonok (...) élénken emlegették egy [budapesti] fiókegyház alapításának szükségét, a templom építését sat. De az eszme mind csak vajudott, kevesen voltak, szerény értékűek, jobbra tisztviselők, akiknek nem állandó lakhelye a főváros, ma itt vannak, holnap máshová rendelhetők.*”³²

A budapesti leányegyházközség megalapítása és a templomépítés gondolata 1873 nyarán merült fel először komolyabban, amikor angol és amerikai unitáriusok kisebb csoportja részt vett a bécsi világkiállításon, majd közülük hárman – Emma Southwick,³³ Edward E. Hale³⁴ és John Fretwell³⁵ – hajóval Budapestre érkeztek. Az unitarizmus erdélyi gyökerei iránt mélyen érdeklődő, magyarul alapfokon beszélő Fretwell tiszteletére Buzogány Áron a Hungária Szálló³⁶ különtermében konferenciát szervezett, amelyre minél több hittestvérét igyekezett mozgósítani. Az 1873. június 15-én tartott rendezvényen a kolozsvári unitáriusokat Simén Domokos lelkész-teológus³⁷ és Kovács János főgimnáziumi tanár³⁸ képviselte, míg a Magyarországon élők közül báró Orbán Balázs országgyűlési képviselő,³⁹ valamint Buzogány Áron,

Gál Jenő törvényszéki fogalmazó, Hajós János minisztériumi főosztályvezető, Sebes Károly orvos, Szinovác Gyula törvényszéki jegyző, Ürmösi Miklós minisztériumi segédfogalmazó és Vajna Lajos tisztviselő vett részt. A konferencián a budapesti leányegyházközség és a templomépítés ügyét – számos más, az unitarizmus erdélyi fejlődését érintő probléma mellett – Kovács János vetette fel, de érdemi előrelépés e téren a következő két évben nem történt.

1875 nyarán Buzogány Áron már tarthatatlannak érezte azt a helyzetet, hogy magánlakásokon, többnyire lelkész nélkül kell istentiszteletet tartaniuk: „*Nincs egy kis hajlék számukra, a hol egybegyűljenek, egymással szeretettel s bizalmasan szót váltsanak, a hol együtt imádkozzanak, a közhidegség ellenében egymást gyámolítva, keserűségökben – a mi bőven kijut – Istentől vigaszt kérve. Elzúllunk így – mondá nemes hévvel –, kihült bennünk az együvé tartozás érzése, a vallás iránti ragaszkodás, atyafiúi s hitrokoni kötelek meglazul, lassacskán elfeledjük még azt is, hogy unitáriusok vagyunk. Tegyük valamit lelkünk nyugalmáért, hitünk s vallásunk érdekében.*”⁴⁰ Június 20-án ismét beadvánnyal fordult az EKT-hoz, amely jegyzőkönyvében rögzítette: „*Budapesti hitrokonaink (...) kérik, hogy miután helyben és a szomszédos megyékben oly szép számmal vagynak, részint erdélyiek, részint magyarhoni átállottak, hogy alakuljanak fiók egyházzá, s mint ilyenek, csatlakozzanak a kolozsvári anya ekleziához.*”⁴¹

Buzogány a beadványhoz tizenhét pontból álló szervezeti és működési szabályzatot csatolt,⁴² és részletes költségvetést is mellékelte,⁴³ amelyből kiderül, hogy az évi 400 forintos büdzsé felét saját forrásból (adományokból) igyekeztek előteremteni, s csak a fennmaradó összegre kérték az EKT támogatását. A beadványt az egyházi Pénzügyi Bizottság elé terjesztették, amely azonban 1875-ben nem tárgyalta az ügyet. Ferencz József sürgetésére⁴⁴ az EKT 1876. január 13-án napirendre vette a budapesti leányegyházközség kérdését – megállapítva, hogy a tervezett leányegyházközség jelentősen eltér az erdélyi egyházközségek szervezetétől és működésétől. Ezért – Berde Áron (elnök),⁴⁵ Ferencz József és Kovács Antal⁴⁶ részvételével – ad hoc bizottságot hoztak létre, hogy az alakuló leányegyházközség működése mindenben megfeleljen a hatályos egyházi törvényeknek.⁴⁷ Három nappal később az EKT ismét napirendre tűzte a kérdést, és úgy határozott, hogy a budapestiek által kért támogatás felét (évente 100 forintot) biztosítja a leányegyházközségnek, amelynek „*rendes lelkésze a kolozsvári anya eklezia első papja, ki egyelőre évenként kétszer, tavasszal és ősszel a fiók-egyházat meglátogatja, s ilyenkor a fővárosban valamely arra való teremben nyilvános isteni tiszteletet tart. Az időközben előforduló papi teendőket vagy maga végzi vagy megbízottjával végezteti.*”⁴⁸

A Budapesti Unitárius Leányegyházközség (egyes iratok szerint: Fiókegyházközség, illetve Filia) 1876. április 16-án tartotta alakuló közgyűlését, amelyen Hajós János belügyminisztériumi osztálytanácsost gondnokká, Buzogány Áront titkárrá, Végh József országos levéltári tisztviselőt pénztárnokká választották, míg a keblitanácsban (presbitériumban) Hatala Péter egyetemi tanár,⁴⁹ Bedő Albert erdőmérnök, Sebes Pál minisztériumi titkár és Jakab Elek kapott helyet.⁵⁰

Jakab beszámolója szerint az alakuló leányegyházközséget 42 budapesti és 24 vidéki unitárius alkotta, és adományaiknak köszönhetően a működés első évében – a tervezett 400 forint helyett – a bevétel meghaladta az 550 forintot.⁵¹ Augusztus 1-jén a Fővárosi Tanács – Kammermayer Károly polgármester aláírásával – hivatalosan is bejegyezte a leányegyházközséget.⁵²

(Az első pest-budai nyilvános unitárius istentisztelet 150. évfordulója tiszteletére a budapesti Nagy Ignác utcai unitárius templomban 2019. június 10-én rendezett emlékülnepezen tartott konferencia-előadás szerkesztett szövege.)

Jegyzetek

- 1 Kelemen Miklós: Unitárius egyház a mai Magyarország területén. In: *Egy az Isten. Magyarországi Unitárius Egyház*, 2005. 45–53. o.
- 2 Pécs egyik legrégebb temploma (Tettye utca 14.) a 12. században épült, román stílusban. Később gótikus és barokk átalakításokat is végeztek rajta. A török hódoltság alatt ez volt Pécs egyetlen keresztény temploma, amelyet közösen használtak a katolikusok, a reformátusok és az unitáriusok. 1588-ban itt tartotta a Pécsi Disputát Skaricza Máté református és Válaszuti György unitárius lelkész. A 17. század elején a templom unitárius lett, a katolikusok 1664-ben nyerték vissza.
- 3 Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon*. Kolozsvár, 1891.
- 4 Kiss Z. Géza: *Egy kései unitárius per*. In: *Somogy Megye múltjából – Levéltári évkönyv*. Kaposvár, 1989. 91–101. o.
- 5 Az 1848. évi XX. törvény teljes szövege megtalálható: Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 249. o. A témáról részletesebben ír: Tóth György: *Az unitárius egyház jog alaptörvényei = Keresztény Magvető*, 1906. 6. szám, 293–311. o.
- 6 Pajkossy Gábor, i. m. 529–531. o.
- 7 Khaled A. László: *A magyarországi metodizmus története 1920 és 1948 között*. Egy vallási alternatíva esélyei Trianontól a fordulat évéig. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Újkortörténeti program. Pécs, 2011. 31. o.
- 8 A Krisztusban Hívó Nazarénusok Gyülekezetének 19. századi magyarországi történetét részletesen bemutatja: Szigeti Jenő: *A nazarénusok tegnap*. In: Kardos László – Szigeti Jenő (szerk.): *Boldog emberek közössége – A magyarországi nazarénusok*. Budapest, 1988.
- 9 Irányi Dániel (1822–1892) író, újságíró, országgyűlési képviselő, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, majd a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt elnöke volt. Életrajza az 1892–1897-es Országgyűlés almanachjában: http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al892_97/240.htm. Hozzáférés dátuma: 2019. június 20.
- 10 1895. évi XLIII. törvények a vallás szabad gyakorlásáról. Online elérhetőség: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6605>. Hozzáférés dátuma: 2019. június 20.
- 11 Eötvös Károlynak a nazarénusokról szóló írásai az 1870-es években a Pesti Naplóban, majd 1904-ben önálló kötetben is megjelentek. Új kiadása: Eötvös Károly: *A nazarénusok*. Fapadoskönyv Kiadó, Budapest, 2010.
- 12 Bereczki Lajos (szerk.): *„Krisztusért járva követségben” – Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*. Baptista Kiadó, Budapest, 1996.
- 13 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1905. évi 77092. számú körrendelete. Idézi: Gerzsenyi László: *A baptista misszió önállósulása*. In: Bereczky Lajos (szerk.), i. m. 106–107. o.
- 14 Rajki Zoltán: *Amerikai lelkész magyarországi missziója*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2004.
- 15 Rajki Zoltán: *Hetednapi Adventista Egyház Magyarországon*. Online publikáció: http://www.kisegyhazkutato.hu/hetednapi_adventista_egyhaz_tortenete_magyarorszagon.html. Hozzáférés dátuma: 2015. augusztus 26.
- 16 Khaled A. László, i. m. 40–45. o.
- 17 Melle, F. H. Otto: *Vom Anfang des Methodismus in Budapest und Ungarn*, 1931. 9–10. o.
- 18 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? In: Erdélyi uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 267. szám. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2010.
- 19 Széna térnek hívták a mai Belváros déli részén, a Kálvin tér közelében található területet. A gimnázium dísztermének használatát Török Pál püspök személyesen engedélyezte.
- 20 Ferencz József unitárius püspök életét és egyházzolgálatát bemutató monográfia: Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007.
- 21 Idézi: Szaniszló József: *A Budapesti Unitárius Egyházköztség története*. Budapest, 2010. 9. o.
- 22 Ferencz József: *Buzogány Áron (1834–1888)*. = *Keresztény Magvető*, 1888. 2. szám, 49–53. o.
- 23 Vasárnapi Újság, 16. évf. 25. szám, 1869. június 20, 345.
- 24 Uo.
- 25 Háromemeletes, romantikus stílusban épült sarokház (volt Oszwald-ház, majd Frohner Szálló) a Belvárosban, a mai Nádor utca és Széchenyi utca sarkán. Egyik tervezője a neves építész, Feszl Frigyes (1821–1884) volt.
- 26 Ferencz József 1916-ben, püspökké választásának negyvenedik évfordulóján a kelyhet visszaajándékozta a Budapesti Unitárius Egyházközségnek. Jelenleg is a Nagy Ignác utcai templomos ingatlan lelkészi hivatalában található; az idősebb egyháztagok emlékezete szerint keresztelési szertartásokon használták.
- 27 Berde Mózes (1815–1893) jogász, 1848-as kormánybiztos, országgyűlési képviselő, az unitáriusok nagylelkű támogatója. Berde vagyonának részleges felhasználásával épült fel 1901-ben a kolozsvári Unitárius Kollégium, illetve 1914-ben a székeleykeresztúri unitárius gimnázium új épülete. Végrendeletében kikötötte, hogy a kolozsvári, tordai és székeleykeresztúri unitárius gimnázium összes diákjának naponta egy-egy ingyen cipőt kell juttatni (ez volt az úgynevezett Berde-cipő).

28 Bethlen Ferencz gróf (1800–1875) Belső-Szolnok vármegye főispánja volt, emellett vígjátékokat és kertészeti szakkikkeket írt, francia nyelvből műfordításokat készített. Református vallását feladva unitáriusnak tért át, megbotránkoztatva családtagjait.

29 Idézi: Szaniszló József, i. m. 13. o.

30 Az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1870. január 13-ai ülésének jegyzőkönyve. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: MUE KGyL)

31 Jakab Elek (1820–1897) Szentgericén született, unitárius gazdálkodó családban. A gimnáziumot Székelykeresztúron és Kolozsvárott végezte, majd jogot tanult. 1841-től kincstári tisztviselőként Nagyszebenben szolgált, s ekkor készült fel történészi-levéltárosi pályájára. Aktívan részt vett az 1848/49-es forradalom és szabadságharc erdélyi küzdelmeiben. Az 1850-es években szülőfalujában gazdálkodott, majd gróf Mikó Imre titkára, illetve az erdélyi főkományszék hivatalnoká lett. 1873-ban Budapestre költözött, ahol levéltárosként dolgozott; 1893-ban országos allevéltaróssá nevezték ki. Fő műve a Kolozsvár története című három kötetes monográfia (Budapest, 1870–1888), de emellett unitárius életrajzokat, egyházi tanulmányokat is írt. Források: Péterfi Dénes: Jakab Elek. = Keresztény Magvető, 1897. 4. szám, 232–233. o.; Kozma Ferenc: Jakab Elek élete és munkássága. = Keresztény Magvető, 1901. 3. szám, 121–140. o.

32 Jakab Elek: Emlékirat a Budapesti Unitárius Templom Felszentelési Ünnepeiyére, 1890. október 26. Budapest, 1890. 17. o.

33 Emma Southwick a Travell and Comercial Bulletin című bostoni lap tudósítója volt. Több mint két évtizeddel később, a millenniumi ünnepségekre ismét Budapestre látogatott, amiről az Ellenzék című lap is beszámolt (Ellenzék, 1896. július 30.)

34 Edward Everett Hale (1822–1909) amerikai unitárius lelkész és író. Életrajzi adatait közli: Kovács Sándor: Angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században. Erdélyi Tudományos Füzetek, 269. szám. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2011. 101–125. o.

35 John Fretwell erdélyi és magyarországi tevékenységét, unitárius kapcsolatait részletesen elemzi: Kovács Sándor: Egy elfelejtett angol unitárius. In: Szabó Árpád (szerk.): Isten és ember szolgálatában – Erdő János emlékezete. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007. 231–250. o.

36 Ekkoriban a Hungária a főváros legelegánsabb szállodájának számított, ez is jelzi John Fretwell megbecsülését.

37 Simén Domokos (1836–1878) a teológia elvégzése után Londonban tanult, majd Székelykeresztúron iskolaigazgatóként dolgozott. A kolozsvári unitárius kollégiumban filozófiát, a teológián a bibliai tárgyakat tanította. Sokat fáradozott a magyar-angol és magyar-amerikai unitárius kapcsolatok erősítésén. Bővebben: Vári Albert: Simén Domokos. = Keresztény Magvető, 1912. 4. szám, 193–208. o.; 1912. 5. szám, 257–274. o.; Borbély István: Simén Domokos és kora. = Keresztény Magvető, 1926. 2. szám, 49–58. o.; 1926. 3. szám, 109–131. o.

38 Kovács János (1846–1905) Londonban és Manchesterben végezte tanulmányait, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem angoltanára lett. 1877-től tizennégy évig volt kollégiumigazgató. Rendszeres kapcsolatban állt az emigrációban élő Kossuth Lajossal. Nekrológia: Péterfi Dénes: Kovács János. = Keresztény Magvető, 1905. 1. szám, 47–48. o.

39 Orbán Balázs (1830–1890) író, néprajzi gyűjtő, országgyűlési képviselő, az MTA levelező tagja. Legjelentősebb műve A Székelyföld leírása című hatkötetes munka, amiért mindmáig „a legnagyobb székelyként” tisztelik. A Székelyudvarhelyhez tartozó Szejkefűrdőn található sírjánál rendezik meg évente az Unitáriusok Világtalálkozóját. Bővebben: Mikó Imre: A szülőföld szerelmese. Orbán Balázs életének regénye. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2011.

40 Jakab Elek, i. m.

41 Az EKT 1875. július 11-ei ülésének jegyzőkönyve. MUE KGyL.

42 A Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének (a továbbiakban: MUEMEK) Levéltára, Budapest, IV/1/I/2.

43 A részletes költségvetés nem maradt fenn, csupán az EKT 1875. július 11-ei ülésének jegyzőkönyve hivatkozik rá. MUE KGyL.

44 Az EKT 1875. december 12-i ülésének jegyzőkönyve. MUE KGyL.

45 Berde Áron (1819–1892) jogász, közigazgász, egyetemi tanár, az MTA tagja, az első magyar meteorológiai és klimatológiai szakkönyv szerzője, Berde Mózes öccse. Nekrológia: Boros György: dr. Berde Áron. = Unitárius Közlöny, 1892. március, 36–37. o.

46 Kovácsi Antal (1820–1892) 1852-től haláláig a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára volt. Gáspár Jánossal közösen írt Elemi magyar olvasókönyvét még a trianoni békediktátum után is használták az erdélyi magyar közoktatásban. A Keresztény Magvető társszerkesztője, az Unitárius Egyház tanügyi előadója volt. Bővebben: Péterfi Dénes: Kovácsi Antal. = Keresztény Magvető, 1893. 6. szám, 319–327. o.

47 Az EKT 1876. január 13-ai ülésének jegyzőkönyve. MUE KGyL.

48 Az EKT 1876. január 16-ai ülésének jegyzőkönyve. MUE KGyL.

49 A római katolikus vallásról unitáriusra áttért Hatala Péter személyéhez kapcsolódik az egyik éles támadás, amely a fővárosi unitáriusokat érte. Hatala nem értett egyet az I. vatikáni zsinatnak a pápai csatlakozhatatlanságot

kinyilatkoztató határozatával, ezért elhagyta egyházát. Előbb a német gyökerű ókatolikus mozgalom felé tájékozódott, végül a vallási türelmet hirdető unitáriusokhoz csatlakozott. A Magyar Állam című lap 1874. december 7-i számában így ír róla: „Hatala Péter pesti egyetemi tanár nem csak a Katholikus egyházból, hanem a Kereszténységéből is kilépett, unitáriussá lett.”

50 Az EKT 1876. július 13-ai ülésének jegyzőkönyve. MUE KGyL.

51 Jakab Elek, i. m. 26. o.

52 A Fővárosi Tanács 1876. augusztus 1-jei ülésének jegyzőkönyve. MUEMEK Levéltára, IV/1/I/2.

Csendélet